

<https://doi.org/10.15407/rksu.37.039>

УДК 002.2(477)(02.053.2)"1842/1916":655(44)

Тетяна Кароєва, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри культури та методики навчання історії,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0001-5012-9513
E-mail: urasim@i.ua

УКРАЇНСЬКА ДИТЯЧА КНИГА (1842—1916) У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИДАВНИЧИХ ПРАКТИК (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦУЗЬКИХ)

Мета роботи. Дослідити, що саме з інноваційної видавничої практики французьких бізнесменів XIX ст. засвоїли українські видавці. **Методологія.** З методологічної точки зору реалізовано історико-порівняльне дослідження. **Наукова новизна.** Розвиток українського дитячого книговидання (1842—1916) розглянуто в контексті культуральної історії з акцентом на конкретних його досягненнях та хибах. **Висновки.** Крім об'єктивних причин слабого розвитку українського дитячого книговидання, негативне значення мала традиція народницького осмислення ролі книги в модерному суспільстві. Патерналістське ставлення національно свідомої інтелігенції до власного народу, зосередженість на національному вихованні з апелюванням до етнічності обмежували видавничий пошук. Українські видавці засвоїли такі видавничі практики: а) визнання дитячої книги як окремого типу видань зі своїми вимогами до її параметрів та змісту; б) організація випуску книг серіями; в) перехід від забезпечення навчальними виданнями до видань для дозвілля; г) перехід від моралізаторських видань зі християнськими текстами до світського книговидання; д) поява пропагандистських видань для дітей; е) намагання урізноманітнити репертуар, зокрема за рахунок перекладної літератури, розкішних видань; є) залучення жінок як авторок та перекладачок;

Цитування: Кароєва Т. Українська дитяча книга (1842—1916) у контексті європейських видавничих практик (на прикладі французьких). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 2 (37). С. 39—55. <https://doi.org/10.15407/rksu.37.039>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ж) наявність періодичних журналів для дітей. Ігнорування європейської практики призвело до: а) відсутності стійкого спеціалізованого бізнесу та маркетингових стратегій, розрахунку на громадську ініціативу національно свідомої інтелігенції; б) нехтування дитячими періодичними виданнями в маркетингових стратегіях для виховання свого читача, педагогічної роботи з батьками та вчителями; в) націленості на дешеві видання; г) слабого структурування репертуару за віковою ознакою, зосередженості на абстрактних дітях до 12 років, які не різнилися ступенем підготовки, статтю, уподобаннями; д) слабкої жанрової, тематико-типологічної структури репертуару; е) зневажання батьками як посередниками в дитячому читанні.

Ключові слова: українська дитяча книга, видавничі практики, видавничий бізнес, книговидання, книжкова культура.

Актуальність теми дослідження. Серед українських дитячих творів за популярністю за кордоном повість «Маруся» Марка Вовчка, мабуть, випереджає будь-який інший. Цей твір вийшов друком спочатку в журналі, а потім окремим виданням російською мовою в 1872 р. Письменниця запропонувала його французькому видавцю та письменнику П'єру-Жулю Етцелю (1814—1886), з яким уже співпрацювала певний час. Він був відомий підтримкою жінок-авторів, уже надрукував кілька її художніх творів і перекладів, мав також досвід переробки її оповідання «Сон» на повість «Слизький шлях», яку видрукував за співавторством. «Марусю» він переробив та надрукував під своїм ім'ям, хоча в підзаголовку назви уточнив походження сюжету як легенди Марка Вовчка. Французький варіант друкувався на сторінках газети «Les Temps» упродовж кількох місяців 1875 р., потім у 1878 р. — на сторінках 27-го тому етцелівського дитячого журналу «Magasin d'Éducation et de Récréation». По завершенню журнальної публікації П.-Ж. Етцель зробив масове видання (8 видань за його життя) та розкішне (18 видань). У 1879 р. Французька Академія наук присудила авторові Монтіонівську премію, відзначивши виховне значення книжки [1].

Французи в цій історії — служіння країні — побачили високу виховну ціль. Завдяки адаптації Маруся зчитувалася ними як дівчинка з Ельзасу, що після поразки у франко-пруській війні набувало особливого забарвлення. Етцель відчув атмосферу твору і переробив його відповідно до нової республіканської моралі, що загалом відповідало його редакційній та видавничій політиці.

Для українських видавців ця тема не набувала такого звучання. Певною мірою через те, що твір був написаний російською мовою, він випав з поля зору національних діячів культури. Український переклад був зроблений Василем Доманицьким лише в 1904 р. для львівського зібрання творів письменниці. Відтоді повість неодноразово передруковували в Україні, але вона ніколи не мала такої популярності, як у Франції, де навіть урочисто святкували її сторіччя. У 1968 р. вийшло друком і було широко розрекламовано соте її видання [2, с. 205]. Французький варіант нині перекладений

англійською, німецькою, італійською, чеською, українською та іншими мовами. Чому доля одного твору настільки різна у вітчизняній та зарубіжній культурах? Причина цього лише у визнаному світовому статусі французької літератури? А може, ширше? А може, причина полягає у фундаментальній різниці між українською та французькою книговидавничими практиками другої половини XIX — початку XX ст.?

Оскільки наприкінці XVIII ст. суспільство відкрило дитинство як соціокультурний феномен і визнало, що всі діти є гідними унікального розгляду, то упродовж наступного століття склалися сучасні уявлення про дитинство, зокрема про роль дозвілля в розвитку дитини. На тлі активізації національних рухів в європейських країнах XIX ст. книжкова культура кожної з них зазнавала значних змін. Національні діячі, використовуючи вітчизняні традиції релігійного та світського книгодрукування, працювали й для дитячої аудиторії. Наприклад, французькі республіканці XIX ст. визнали важливість створення бажаного узагальненого досвіду «спільноти читачів», щоб досягти своїх національних політичних цілей, а також культурно сконструювати французьку націю, іншими словами, — французьку ідентичність [3, р. 13]. І на тлі цієї ідеї, поза мовною складовою, наскільки успішними були дії українських ініціаторів дитячої книги? Що вони засвоїли з французького видавничого досвіду, який тривалий час був на лідерських позиціях у галузі дитячого книгодрукування.

Аналіз досліджень і публікацій. Ученими досить добре вивчено становлення французької дитячої книги. Такі видавці другої половини XIX ст., як Луї Ашетте (1800—1864) та П'єр-Жуль Етцель, вважаються творцями сучасної дитячої книги. Уже на початку XX ст. французькі науковці усвідомлювали значущість зробленого земляками, хоча акцентували увагу на вивченні літературних творів, друкованих ними. Утім, у вже класичній праці «La Littérature Infantine en France dans la seconde moitié du XIXe siècle» (1924) Марі-Тереза Лацарус наголосила на «впливі читання на моральне та інтелектуальне становлення» дитини [4]. Вона запропонувала власне трактування, що таке дитяча література, а, головне, сформулювала ідею про те, що зміст прочитаного відіграє ключову роль у розвитку дитини. Подальші національні дослідження ґрунтувалися на її висновках, які обумовили переважне вивчення літературних творів, впливів авторів і літературних тем [5, р. 39—76]. Власне книгознавча тематика, тим більш вписування її в широкий політичний або економічний контекст, оминалася увагою. З появою книги Гарві Дартон «Children's Books in England: Five Centuries of Social Life» (1932) [6], першого дослідження, де дитячі книжки розглядалися в контексті їхніх соціального життя й комерційної історії, ситуація змінилася. Британський учений стверджував, що дитячі тексти впродовж століть були полем битви серед освітян за вплив на дітей. Його підхід отримав поширення по всьому світові, зокрема у Франції. Ізабель Ян у «La littérature enfantine»

(1969) стверджувала, що французька дитяча література змінювалася з часом під літературним впливом та технологічним розвитком видавничої галузі [7], Пенні Браун у «A Critical History of French Children's Literature» (2007) історизувала літературну траєкторію французької дитячої книжки з урахуванням прецедентів й антецедентів. Вона докладно описала ключові тексти з багатьох жанрів французької дитячої літератури від 1600 р., приділяючи значну увагу відповідному політичному, соціальному і культурному контексту, який впливав на створення текстів та їх поширення [5]. Поступово вчені звернулися до вивчення комерційних аспектів створення, виробництва та розповсюдження дитячих видань XIX ст. [8; 9]. Їхній інтерес підштовхнули біографічні студії, присвячені окремим авторам, редакторам і видавцям, які відігравали значну роль у розвитку французької дитячої книги досліджуваного періоду. Важливою віхою стала ґрунтовна 4-томна праця «Histoire du l'édition française» (1983—1986) за редакцією відомих культуральних істориків Роже Шарт'є та Анрі-Жана Мартена. Читацький успіх викликав її швидке перевидання в 1989—1991 рр. Третій том видання, присвячений французькому книговидавництву довгого XIX ст., містив низку есеїв, в яких викладено огляд дитячої книги, розглянуто трансформацію ролі редакторів і видавців в її створенні, а також зміни в технології її виготовлення [10]. Серед досліджень останніх років особіно стоїть дисертація Мішель Енн Мей «The Republic and Its Children: French Children's Literature, 1855—1900» (2010) [3], присвячена становленню французької дитячої книги під впливом республіканських ідей.

За твердженням вітчизняної дослідниці Емілії Огар [11], теоретичне осмислення української дитячої літератури розпочалося в 1880—1890-х роках, проте її книгознавчі аспекти як такі практично не розглядалися, іноді дописувачі могли торкнутися редакційно-видавничих питань. Більш активними вони були на західноукраїнських землях, де спочатку локалізувався друк україномовної дитячої книги, що пояснювалося кращими умовами для розвитку національної освіти та книго- і пресовидання для дітей [11, с. 30]. На підросійських українських теренах із заборороною друку дитячих книг українською мовою в 1895 р. взагалі обговорювати книгознавчі особливості не видавалося можливим. Місцеві автори були втягнуті лише в дискусію про необхідність особливих «народних» книжок, призначених одночасно для дітей та неграмотних або малограмотних дорослих. Утім, Борис Грінченко виокремлював дітей як самостійну читацьку аудиторію зі своїми потребами [12, с. 256—258], а Христина Алчевська в багатотомному бібліографічному покажчику «Что читать народу?» зауважувала, що «народна» література не потрібна, і дітям призначала окремий блок літератури за віковою категорією [13].

Сучасників об'єднувала думка про значну роль дитячої літератури в реалізації ідеї створення української за змістом навчання і за духом вихован-

ня школи, здатної протистояти асиміляційним процесам. Українська книга розглядалася ними як «потужне знаряддя для реалізації дуже важливих і, одночасно, складних в умовах бездержавності навчально-просвітницьких завдань» [11, с. 31].

У радянський період науковці зосереджувалися навколо педагогічних, літературознавчих і бібліотекознавчих тем, а книгознавчі фактично звузили до типології видань. Будь-які соціокультурні аспекти розглядалися в єдиній площині з книгами для дорослих. І вже в незалежній Україні етап становлення української дитячої книги дістав висвітлення в узагальнюючих дослідженнях Галини Корнеєвої [14] та Оксани Петренко [15]. Сучасні дослідники розглядають історію дитячих книг у контексті соціально-політичного та культурно-освітнього розвитку українських земель, проте досі відсутні рефлексії щодо втягнутості та засвоєння вітчизняними видавцями тодішнього європейського досвіду.

Мета дослідження. Оскільки французька видавнича галузь XIX ст. запропонувала кілька інноваційних бізнесових рішень щодо дитячої книги, важливо розглянути, що саме було засвоєно українськими видавцями заради розвитку національної книги.

Основний виклад матеріалу. У Франції вважається, що в турбулентності політичних змін за Другої республіки, Другої імперії та переломних подій, які привели до заснування Третьої республіки у вересні 1870 р., сформувалася національна дитяча література. Призначена для читання вдома, вона слугувала продовженням і доповненням до національних освітніх програм і стала фундаментальним внеском у розробку республіканської політичної культури з її індивідуалізмом, вірою у прогрес та просуванням світських цінностей [3, р. II].

Політичне розуміння республіканізму зазнало значних трансформацій упродовж другої половини XIX ст. Після поразки Другої республіки в 1851 р. багато її видатних прибічників переглянули основи ідеології, включаючи її насильницький революційний етос зразка 1789 р., але продовжували бути відданими демократичним ідеалам революції. Вони рухалися до більш виваженої форми республіканізму, яка могла би привабити ширші кола населення. Республіканцям необхідно було уявити та виховати нового громадянина Франції, здатного створити та підтримувати демократичні інститути. Оскільки багато сучасників пов'язували поразку республіки з браком моральних переконань, реформатори зосередили свої зусилля на просуванні правильної, добросовісної та відповідальної громадянської поведінки. Новий громадянин мав бути грамотним, поінформованим і, бажано, світським. Реформатори усвідомлювали, що встановлення стабільної та тривалої республіканської форми правління у Франції залежало від формування демократичної більшості, і вони мали виховати її. Вони свідомо впроваджували республіканські уявлення про суспільство (демократичне

громадське життя, світська громадськість інституцій, загальне виборче право чоловічої статі, індивідуалізм, віра в науку та прогрес, провідне місце приватного сімейного життя) через культурні практики, зокрема читання. Французькі автори, редактори та видавці, ґрунтуючись на культурному переконанні, що щирі повідомлення найкраще передавати вдома, навмисно націлювалися на домашнє середовище — через контент і стратегії публікації. І дитяча книга стала одним з інструментів виховання такої особи.

Важливо відзначити, що книги і республіканської, і монархічної орієнтації, хоча й різнилися змістом та оповіддю, але за формою були майже однаковими. Історії всіх типів включали дітей як головних персонажів, зазвичай представлених у сімейному оточенні [3, р. 4—5].

У Франції XIX ст. розвиток книгодрукування для дітей відбувався на основі кількох взаємопов'язаних явищ: зростання середнього класу, розповсюдження грамотності в усі суспільні класи, поширення світського шкільництва, збільшення обсягу видавничого виробництва, поява нових технологій ілюстрування, заснування шкільних бібліотек. Творці нового текстового матеріалу мали намір надати читання не лише для освіти, а й дозвілля. На відміну від офіційно прийнятих дитячих підручників, зміст яких змінювався відповідно до офіційних програм, дитяча література не відчувала такого контролю.

Завдяки домашньому читанню задумані моральні та громадянські меседжі мали отримувати не лише діти, а й дорослі. Останні були одночасно рецепторами республіканських ідей щодо нового громадянина і посередниками дитячого читання. Майбутні французькі громадяни та їхні сім'ї не лише читали одні й ті самі книжки, а й засвоювали однакову систему цінностей.

Вважалося, що діти різного віку найкраще засвоять правильні соціальні відносини та світську мораль у середовищі, де вони почуваються найбільш безпечно та відкрито для отримання такого навчання — під керівництвом відповідних учителів і матерів. Виробники дитячої книги підхопили це культурне переконання і залучили жінок як авторів, героїв, оповідачів. Таким чином, жінки стали невід'ємною частиною республіканського проєкту. Користуючись книгами, матері, що, як вважалося, найбільше контактували з емоціями та почуттями, могли виробляти і передавати ключові елементи республіканської політичної культури майбутнім громадянам Франції в домашньому середовищі.

Французькі жінки написали велику кількість дитячих оповідань. В їхніх творах дівчата були головними героями, а видавці призначали ці книги дівчатам і мамам як читачкам. Тобто вперше жінки стали цільовою аудиторією, видавцями було створено нове читацьке середовище. Зміст французьких дитячих текстів другої половини XIX — початку XX ст. чітко ідентифікував гендерно-специфічні ролі, оскільки автори створювали нарати-

ви, які відбувалися переважно в контексті сім'ї. Вважалося, що правильні сімейні ролі та соціальні стосунки потім поширяться на національну спільноту. Автори конструювали свою ідеологію навколо передумови, що ефективна участь у політичному житті залежить від якості домашнього життя. Їхні твори зображували приватну та громадську чесноти як взаємообумовлені. Ця стратегія дала читачам точку ідентифікації та дозволила авторам точно представити прийнятні соціальні взаємодії для дітей та членів їхніх родин. Після поразки у франко-пруській війні (1870—1871) французька книга набула пропагандистського характеру, наповнюючись творами мілітаристського та націоналістично реваншистського змісту. У текстах автори представляли як хлопчиків, так і дівчат, визначаючи їхні ролі з точки зору очікуваного служіння нації: хлопчики будуть солдатами, дівчата — матерями (солдатів).

Впливові видавці швидко визнали економічний потенціал орієнтації на молоде покоління своєї епохи, коли батьки середнього класу дедалі більше бажали і могли інвестувати в дозвілля своїх дітей і коли зростав національний інтерес до освіти. Дитяча література та відповідна практика читання значною мірою сприяли формуванню способів мислення та дій серед зростаючого французького середнього класу. Творці дитячої книги запропонували робітничому класу моделі поведінки, що виглядали як «буржуазні» (респектабельні) і могли опосередковано привчити їх підтримувати демократичні інститути. У дитячих історіях регулярно повторювалися теми про правильні манери, гігієну та сімейні обов'язки. Французькі діти, читаючи ці тексти, засвоювали єдині моделі соціальних стосунків.

У французькому книгознавстві вважається, що окремі редактори та видавці (наприклад, Луї Ашетте, П.-Ж. Етцель) обрали дитячі книжки як засіб просування своїх соціальних, політичних і релігійних програм [10, р. 158—215]. Як наслідок, решта видавців різних ідеологічних орієнтирів також вербували авторів для заздалегідь визначених проєктів, визначали стратегію та маркетинг розроблених видань, впливали на зміст, обрання назв та ілюстраторів, інколи самі ставали авторами. Вони намагалися використовувати дитячі книжки як прямі, так і непрямі політичні інструменти, спрямовані на формування майбутніх французьких громадян. Видавці готували видання з чітким моралізаторським змістом. Але, оскільки одночасно вони були бізнесменами і прагнули працювати з прибутком, сама по собі ідеологія не мала визначального значення. Втілюючи свої політичні прагнення, підприємці прийняли кілька редакційних і маркетингових рішень, які докорінно реформували дитячий тип книжок та розширили читачьку аудиторію:

1. З розвитком поліграфічних технологій та палітурної справи з'явилися нові можливості ілюстрування, що з успіхом було використано для дитячої книги. Привабливий зовнішній та внутрішній дизайн книги,

зорієнтований на дитячі смаки, мав викликати в дітей бажання володіти книгою і просити батьків купити її.

2. Визнання дітей як потенційної споживацької аудиторії зі своїми фізіологічними потребами та біологічними особливостями обумовило розмір томів. Його зорієтували на маленькі дитячі ручки.

3. Різні палітурки та формати призначалися для різних сімейних бюджетів. Одні й ті ж книжки друкувалися в дешевому та дорогому варіантах, що робило їх доступними для дітей як вищого, так і робітничого класів. Це була, скоріше, не навмисна політична мета з демократизації читання, а конкретна маркетингова стратегія виробництва задля розширення потенційного споживацького ринку. Проте фактично видавці зробили книги доступними для широкого кола читачів. Покупці різної фінансової спроможності могли купувати книжки одного змісту, тобто одного інформаційного поля, тим самим формувалася інформаційний канон суспільства, формувалася нація.

4. Видавці розробили чітку вікову градацію дитячих книжок: дошкільного (від 3 до 7 років), шкільного початкового (від 7 до 12 років), шкільного середнього (від 12 до 15 років) віку. Це значно спростило для споживачів орієнтування в асортименті продукції. Це також дозволило видавцям чітко формулювати завдання авторам і пропонувати тексти, що швидко знаходили свого читача.

5. Наявність редакційних колекцій та серій видань певного тематичного спрямування спрощувала для дітей та батьків пошук літератури.

6. Втягнення у споживання батьків, яким запропонували досить просто, але дієву можливість орієнтування у призначенні дитячих книжок. Тобто батьки та їхні діти стали об'єктами цілеспрямованого маркетингу.

7. Створення гендерно орієнтованої продукції (наприклад, серія Луї Ашетте «Bibliothèque Rose Illustrée») вперше означило дівчат окремою цільовою аудиторією. Видавці звернулися до жіночої аудиторії через авторів-жінок, матерів, які мали читати дітям. Як майбутнім дорослим матерям і дружинам громадян чоловічої статі, молодим дівчатам необхідно опанувати і втілювати правильні принципи. Жінки мали як відповідальність, так і обов'язки представити та передати відповідні етичні уроки майбутнім поколінням Франції. Загальноприйнятою моделлю для буржуазних домів та новопосталого середнього класу була така, в якій дружина і мати бере на себе роль «ангела дому».

8. Існування чисельних профільних періодичних видань для дітей та дорослих надало можливість, окрім оприлюднення нових текстів, формувати мережу потенційних авторів книг, рекламувати нові видання, виховувати свого споживача.

Інноваційні бізнес-рішення та креативні стратегії створення й розповсюдження продукції французьких видавців були підхоплені в європей-

ських країнах. Представники соціальних верхів, особливо нобілітету — прибічники французької культури, радо купували цю продукцію, проте головне, що національні бізнесмени намагалися використати французькі комерційні практики, які, втім, в іншому політичному та соціоекономічному середовищі працювали по-іншому або взагалі не спрацьовували. Нам важливо зрозуміти, що зуміли використати українські видавці, наскільки усвідомленими були їхні дії на тлі тодішніх світових тенденцій у розвитку дитячої книги.

В української дитячої книги довгого XIX ст. дуже складна історія: з одного боку, політика асиміляції, нав'язування метропольної культури, відповідно метропольної дитячої книги, з іншого боку, обмеження використання української мови, слабкість національної еліти, спроби проростання національного книговидання в іншомовному середовищі на території різних країн. А друк дитячої рідномовної книги означав продукування наступних поколінь носіїв цієї мови, що взагалі не могло вітатися ні в Російській, ні в Австро-Угорській імперіях. Як наслідок, окремий тип «дитяче видання» вперше зафіксовано в 1842 р., пізніше, ніж у багатьох інших культурах.

За матеріалами узагальнюючої праці дослідниці О. Петренко [15], на українських землях упродовж 1842—1916 рр. було надруковано всього 132 назви дитячих видань, причому суттєве збільшення репертуару спостерігалось вже в 1910-х роках. (У Г. Корнеєвої дещо більші статистичні дані, пов'язані з ширшим тлумаченням поняття «дитяча книга».) За мовною ознакою значно переважали книги, друковані українською мовою — 101 назва, а вже потім російською — 29, а також по одній назві польською та французькою. Випуском дитячих книг в умовах бездержавності здебільшого опікувалася національно свідомо українська інтелігенція, що й обумовило перевагу україномовної дитячої книги (75 % від загальної кількості видань). Друк дитячої книги іншими мовами зосереджувався в культурних центрах метрополій, а окраїнні території, українські землі, мали споживати їхню готову продукцію.

За географією друку, як підрахувала О. Петренко, видання дитячих книжок відбувалося в 13 містах (Гадяч, Житомир, Катеринослав, Київ, Коломия, Кременець, Львів, Немирів, Одеса, Полтава, Харків, Чернівці та Чернігів), а найбільше назв книг було випущено в Києві (58 назв), Львові (37 назв), Одесі (10 назв) та Чернівцях (8 назв). Усього 33 видавці та 43 друкарні [15; 16].

Для зручності споживачів книги друкувалися серіями, які мали назву «Діточа бібліотека» (Чернівці), «Ілюстрована бібліотека для дітей» (Київ, видавництво «Український вчитель») або послідовну нумерацію видань, наприклад, у чернігівських книжок Бориса Грінченка.

Українська дитяча книжка охоплювала оригінальні та перекладні видання. Чимало українських письменників — Ганна Барвінок, Марко Вовчок,

Катря Гриневичева, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Іван Манжура, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська, Михайло Старицький, Леся Українка, Осип Федькович, Іван Франко, Спиридон Черкасенко — намагалися дати читацьку поживу для дітей, зокрема для власних. Друкувалися також українські народні казки, оповідки, перекази. Перекладалися народні казки інших народів, Шарля Перро, братів Грімм, Ганса Крістіана Андерсена, оригінальні твори Данієля Дефо, Редьярда Кіплінга, Марка Твена, Ернеста Сетон-Томпсона, Джонатана Свіфта, Оскара Уайльда, Генрика Ібсена, Мориса Метерлінка, Артура Конана Дойла тощо.

Олена Вовк вважає, що українська дитяча література зародилася на базі навчальних книг: букварів, абеток та читанок, що були продуктами роботи письменників, які займалися й педагогічною діяльністю [17, с. 281]. Така саме тенденція простежувалась у французькій практиці. На прикладі вітчизняних читанок Г. Корнеєва продемонструвала, як змінювалися тексти для дітей. До їх змісту включались оповідання та вірші про родину, рідний край, село, церкву. Дітям пропонувалися «повістки» — оповідання моралізаторського змісту, байки, коротенькі казки, оповіді зі святих книг. Активно використовувався етнографічний матеріал. Поступово зміст змінювався від релігійно-виховної моралізаторської тематики (1850—1870-ті рр.) до появи дитячих книжок різноманітного тематичного спрямування (1880—1890-ті рр.) [14, с. 15].

Згідно з дослідженнями Г. Корнеєвої, «коло дитячого читання Східної Галичини охоплювало групи книжок за читацьким призначенням: “для дітей” (вік від двох до 12 років); “для молоді” (вік від 10 до 15 років); “для всіх” (не завжди була розрахована на дітей)» [14, с. 11]. Аналізуючи весь український книговидавничий потік, її висновок можна поширити й на українські землі, що були у складі Російської імперії. Основна частина видань була свідомо зорієнтована на групу «діти». Саме для них українські письменники складали оригінальні твори, а видавці друкували казки, збірки коротеньких оповідок, декламації тощо. Підлітків мали обслуговувати переважно перекладні книги, зокрема Жуля Верна, Едмонда де Амічіса, Майн Ріда, Артура Конана Дойла та інших, а їх друкували обмаль.

Не можна обійти увагою специфіку сприйняття українським населенням книг для дітей. За спогадами Олександра Лотоцького, серія «Мальовані казочки» (17 назв) з ілюстраціями на основі етнографічного матеріалу, розрахована, здавалося б, на дітей до 12 років, стала «улюбленою лектурою для сільської молоді, і читання мальованих казочок та розглядання малюнків чергувалося з звичайним на вечерицях розказуванням казок та ріжних сміховин» [18, с. 199]. Тобто навіть у 1910-х роках ілюстрована дитяча книга для молодшої вікової категорії сприймалася молоддю як екзотика, як візуальний матеріал для дозвілля.

Вікова аудиторія «діти» стала цільовою, оскільки саме вона була хоч якось організована — охоплена школою, через яку намагалися діяти активісти національного читання. Навчальні заклади були зручним комунікаційним каналом для видавців будь-якої країни. Вони не лише забезпечували замовлення навчальних видань, а й ставали посередниками для читання художньої та пізнавальної літератури, наприклад, через списки рекомендованої літератури, книг для подарунків за успіхи в навчанні. Якщо французькі видавці мали легалізований державою вихід на дитячу аудиторію через школу, який опосередковано допомагав також контактувати з батьками як споживачами дитячої книги, то українські колеги мали у школу проникнути, адже держави пропонували метрополійну освіту. (На Галичині в польському варіанті.) Успіх дій відобразився у спогадах учасників Української революції (1917—1921). Чимало з них згадували народного вчителя початку ХХ ст. як першу людину, яка познайомила з українською книгою, зокрема дитячою.

Важливість контакту зі школою підкреслюється тим, що українські дітячі не бачили батьків масовими споживачами дитячої книги. Оскільки національної нобілітетної еліти не існувало, а середній клас був малочисельним, то лише вузький прошарок батьків був готовий купувати своїм дітям книжки. Можемо стверджувати, що на західноукраїнських землях він був більшим, враховуючи загальну політичну ситуацію. Щодо підросійських теренів, то все пояснюють слова Михайла Коцюбинського 1890 р. про те, що навіть люди освічені «нічого не знають... Опріч Шевченкового “Кобзаря”, майже ніхто нічого не читав і не йме віри, щоб тою “мужицькою” мовою було можна виявити якісь вищі, кращі думки, щоб вона була здатна до літератури, до наукового викладу»; «Наші українці жахаються всякої української книжки як чогось небезпечного, що може стягнути на голову халепу. Деякі батьки і матері забороняють дітям читати українські книжки, щоб вони не вчитали там революційних ідей, не перейнялись хлопоманством та не попусвали собі російської мови» [19, с. 166, 167]. З ним суголосний подільський громадський діяч Віктор Приходько, який про ті ж 1890-ті роки писав: «Українська книга на той час на Поділлі нібито не існувала. ...І ніхто українськими книжками, українською літературою навіть і не міг цікавитись, бо попросту явищ подібної категорії в природі так ніби не було» [20, с. 39]. Тобто, з одного боку, дитячих книжок було обмаль, і батьки про них не знали, а з іншого — вони їх уникали. Тут ідеться про освічені прошарки, а абсолютна більшість українських батьків не вмiла читати, не цiнувала читання та не мала достатніх коштів, аби забезпечити дитяче читання.

У таких умовах школа стала чи не єдиним можливим каналом ретрансляції української дитячої книги.

Г. Корнеева вказує, що на західноукраїнських землях повноцінний розвиток дитячої книги за жанрами, тематикою та типологією видань

відбувався вже в міжвоєнний період [14, с. 12]. (Статистичні матеріали О. Петренко щодо УСРР підтверджують цей висновок [15].) Отже, на відміну від французького, український дитячий книговидавничий репертуар досліджуваного періоду, насамперед через свій малий обсяг та складні умови розвитку, не встиг структурно ускладнитися ні за віковою, ні за гендерною, ні за жанровою, ні за тематико-типологічною категоріями.

Ініціаторами друку українські дитячі книжки розглядалися насамперед як просвітницькі проекти, а вже потім комерційні. Безумовно, важливо було заробити гроші для продовження видавничої діяльності, але отримати матеріальний зиск у будь-який спосіб ніхто не прагнув, тому ніяких системних маркетингових стратегій, зокрема з розширення споживчої аудиторії, не з'явилося. Основним завданням було пробитися в іншомовному середовищі до свого читача, причому в абсолютній більшості мало-забезпеченого. Видавці не могли пропонувати видання в кількох цінових рівнях. На тлі цього показовою була разова акція з підготовки розкішного ілюстрованого видання «Коза-Дерева» (Прага, 1913). У такий спосіб українська громада (до речі, Санкт-Петербурга) доводила, що здатна випускати високоякісну поліграфічну продукцію, на яку може бути попит [18, с. 199]. Ілюстроване видання виглядало особливо привабливим в очах споживача. Воно було своєрідною візитівкою престижності української культури, водночас демонструвало здатність громади використовувати найновіші поліграфічні технології.

На українських теренах ініціатори друку україномовної книги та основні посередники в її розповсюдженні мали за мету національне виховання. Як писав один з активних видавців дитячої книги в Санкт-Петербурзі Олександр Лотоцький, це мала бути лектура, «що головне своє джерело мала в творчості народній, найбільш натурально зв'язувала з психологією рідного народу, з самою його душею» [18, с. 200]. У публікаціях дослідників кінця XIX — початку XX ст., за твердженнями Г. Корнеевої, «підкреслювалась важлива роль друкованого слова у формуванні особистості», «дитячі книжки розглядалися як потужний засіб національного самоусвідомлення» [14, с. 4]. Саме таку спрямованість та призначення мали періодичні видання для дітей [21, с. 117].

Завдання національної освіти та виховання природно формували народницькі позиції для осмислення дитячої книжки, що загалом є звичним для української гуманітаристики. Книжка мала служити народові просвітницьким інструментом. Перед українськими діячами друку не стояло питання прищеплення дітям певної політичної системи цінностей через книжку та читання, скоріше йшлося про легалізацію через книгу того етнічного середовища, в якому дитина виросла. Ініціаторами друку керувало бажання підвищити статус української мови та культури. Такий підхід допомагав вирішувати нагальні проблеми, але заважав усвідомити ширший

контекст завдань, які можна було вирішувати за допомогою дитячого читання. Як наслідок, національна дитяча книжка виконувала скоріше виховну та навчально-практичну функції, навіть «репродуктивну» (продукування представників етносу), а вже потім пізнавальну та розважальну. Тільки на початку ХХ ст. серед пізнавальних видань з'явилися пропагандистські, спрямовані на утвердження національної ідеї. На західноукраїнських землях дитяча книжка мала більш відверте забарвлення, оскільки закликала до боротьби за волю, єдність українських земель, на підросійських — зверталася до почуттів дітей через героїчне козацьке минуле українців. Відверто розважальних видань, наприклад, коміксів, в українській тогочасній практиці не існувало.

Представники українського суспільства, як і європейського, рефлексували щодо майбутніх поколінь. Французькі видавці через книги намагалися вплинути на світогляд майбутніх поколінь, втягнути в акт дитячого читання й дорослих, а от українські колеги йшли з просвітницькими ідеями — поширити грамотність, прищепити любов до книги, покращити умови життя завдяки додатковим знанням, які простіше отримати рідною мовою. Самий факт самостійного друку книги сприяв ствердженню окремішності українського етносу, а її читання сприяло самоідентифікації дитини як представника цього етносу. Разом з тим, треба зауважити, що для перекладу обиралися найпопулярніші серед європейських читачів твори, які відповідали їхнім внутрішнім настроям та системі цінностей. Так в українське середовище потрапляли книги, що закладали основи респектабельності в трактуванні західного середнього класу. Найпопулярнішими були ті, де людина творила свою долю. З огляду на список перекладної літератури можна стверджувати, що притаманна ХІХ ст. ідеологія вдосконалення характеру, світські цінності просочувалися й в українську дитячу книгу. І вона в такий спосіб ставала складовою західної культури.

Наукова новизна. Розвиток української дитячої книги (1842—1916) розглянуто в контексті культуральної історії з акцентом на засвоєнні тодішніх видавничих практик (на прикладі французьких).

Висновки. Об'єктивні причини пояснюють кількісно малий та вузький книговидавничий репертуар дитячих книг на українських теренах, але традиція народницького осмислення ролі книги в модерному суспільстві завадила українському суспільству більш продуктивно розбудовувати дитячу книгу. Патерналістське ставлення національно свідомої інтелігенції до власного народу, зосередженість на національному вихованні з апелюванням до етнічності обмежували видавничий пошук на досліджуваному етапі, і лише в міжвоєнний період відбулися ґрунтовні зміни. А поки українські видавці засвоїли такі європейські видавничі практики:

- визнання дитячої книги як окремого типу видань зі своїми вимогами до її параметрів та змісту;

- організація випуску книг серіями;
- перехід від забезпечення навчальними виданнями до видань для дозвілля;
- перехід від моралізаторських видань із християнськими текстами до світського книговидання;
- поява пропагандистських видань для дітей;
- намагання урізноманітнити репертуар, зокрема за рахунок перекладної літератури, розкішних видань;
- залучення жінок як авторок та перекладачок;
- наявність періодичних журналів для дітей.

Ігнорування європейських практик призвело до:

- відсутності стійкого спеціалізованого бізнесу та маркетингових стратегій, розрахунку на громадську ініціативу національно свідомої інтелігенції;
- нехтування дитячими періодичними виданнями в маркетингових стратегіях для виховання свого читача, педагогічної роботи з батьками та вчителями;
- націленості на дешеві видання;
- слабкого структурування репертуару за віковою ознакою, зосередженості на абстрактних дітях до 12 років, які не різнилися ступенем підготовки, статтю, уподобаннями;
- слабкої жанрової, тематико-типологічної структури репертуару;
- зневажання батьками як посередниками в дитячому читанні.

Отже, можемо пояснити різну видавничу долю української та французької версій повісті «Маруся» тим, що оригінальний варіант не мав чіткого пропагандистського стрижня, вікового, гендерного, цільового призначення, а українські видавці ще не засвоїли повною мірою тодішніх європейських бізнесових інновацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лобач-Жученко Б. До творчої історії повісті «Маруся» // Радянське літературознавство. 1983. № 12. С. 47—54.
2. Брандіс Є., Лобач-Жученко Б. Історія однієї дружби (Марко Вовчок та П.-Ж. Етцель. За матеріалами неопублікованого листування) // Всесвіт. 1975. № 2. С. 193—209.
3. May M. A. The republic and its children: French children's literature, 1855—1900: Ph.D. thesis. Urbana (Illinois), 2010. 348 p. URL: <http://hdl.handle.net/2142/18379>
4. Latzarus M.-T. La littérature enfantine en France dans la seconde moitié du XIXe siècle. Paris: Presses universitaires de France, 1924. 326 p.
5. Brown P. A Critical History of French Children's Literature. Vol. 2: 1830 — Present. New York: Routledge, 2008. 384 p. <https://doi.org/10.4324/9780203940938>
6. Darton H. Children's Books in England: Five Centuries of Social Life. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. 394 p.

7. Jan I. La littérature enfantine. 5th ed. Paris: Les éditions ouvrières et Dessain et Tolra, 1985. 227 p.
8. Embs J.-M., Mellot P. Le Siècle d'or du livre d'enfants et de jeunesse, 1840—1940. Paris: Éditions de l'Amateur, 2000. 285 p.
9. Marcoin F. Librairie de jeunesse et littérature industrielle au XIXe siècle. Paris, 2006. 893 p.
10. Histoire de l'édition française : in 4 vol. Vol. 3. Le temps des éditeurs: Du Romantisme à la Belle Époque / eds. R. Chartier, H.-J. Martin. 2e éd. Paris: Fayard, 1990. 669 p.
11. Огар Е.І. Дитяча література як об'єкт вивчення в українській науці кінця XIX — початку XX ст. // Поліграфія і видавнича справа. 2012. № 1. С. 30—38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2012_1_6
12. Грінченко Б. Періодичні видання для дітей // Ми і наші діти. Дитяча література. Мистецтво. Виховання. Нью-Йорк ; Торонто, 1965. 390 с.
13. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения : в 3 т. / сост. Х.Д. Алчевская и др. Санкт-Петербург, 1884—1906.
14. Корнеева Г. Українська дитяча книжка Східної Галичини: історико-книгознавчий аспект (II пол. XIX ст. — 1939 р.) : автореф. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 18 с.
15. Петренко О.В. Дитяча книга на теренах України: видавничий і статистично-обліковий аспекти (друга половина XIX ст. — початок XXI ст.) : автореф. ... канд. іст. наук. Київ, 2021. 22 с.
16. Petrenko O. The Attribution of the Children's Book Publishing Statistics in Ukraine in the Second Half of the 19th and Beginning of the 20th Centuries // Knygotyra. 2020. Vol. 75. P. 199—217. <https://doi.org/10.15388.Knygotyra.2020.75.66>
17. Вовк О. Поступ нової української дитячої літератури у другій половині XIX століття // Актуальні питання гуманітарних наук. 2012. Т. 3. № 36. С. 281—288.
18. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. 2-ге вид. [Б. м.] : Вид. Укр. православ. церкви в США, 1966. 392 с.
19. Коцюбинський М.М. Життя українців по малих містах: з українського Поділля 21 жовтня 1890 р. // Твори : в 5 т. Київ, 1925. Т. 5. 328 с.
20. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 1. 4-е вид. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. 183 с.
21. Передерій В.А. Становлення української періодики для дітей (на матеріалах журналу «Дзвінок», 1890—1914 рр.) // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. Львів, 1996, 1997. Вип. 3/4. С. 117—126.

Отримано 12 січня 2024 р.

REFERENCES

1. Lobach-Zhuchenko B. Do tvorchoi istorii povisti "Marusia" [To the creative history of the story "Marusia"]. Radianske literaturoznavstvo [Soviet literary studies]. 1983. No. 12, pp. 47—54. [In Ukrainian].
2. Brandis Ye., Lobach-Zhuchenko B. Istoriia odniiei druzhby (Marko Vovchok ta P.-Zh. Etsel. Za materialamy neopublikovanoho lystuvannia) [The story of one friendship (Marko Vovchok and P.-Zh. Etsel. Based on unpublished correspondence)]. Vsesvit [Universe]. 1975. No. 2, pp. 193—209. [In Ukrainian].
3. May M.A. The republic and its children: French children's literature, 1855—1900. Ph.D. thesis. Urbana (Illinois), 2010. 348 p. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2142/18379>

4. Latzarus M.-T. La littérature enfantine en France dans la seconde moitié du XIXe siècle. Paris: Presses universitaires de France, 1924. 326 p.
5. Brown P. A Critical History of French Children's Literature. Vol. 2: 1830 — Present. New York: Routledge, 2008. 384 p. <https://doi.org/10.4324/9780203940938>
6. Darton H. Children's Books in England: Five Centuries of Social Life. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. 394 p.
7. Jan I. La littérature enfantine. 5th ed. Paris: Les éditions ouvrières et Dessain et Tolra, 1985. 227 p.
8. Embs J.-M. and Mellot P. Le Siècle d'or du livre d'enfants et de jeunesse, 1840—1940. Paris: Éditions de l'Amateur, 2000. 285 p.
9. Marcoin F. Librairie de jeunesse et littérature industrielle au XIXe siècle. Paris, 2006. 893 p.
10. Chartier R., Martin H.-J. (eds.) Histoire de l'édition française. Vol. 3: Le temps des éditeurs: Du Romantisme à la Belle Époque. 2e éd. Paris: Fayard, 1990. 669 p.
11. Ohar E.I. Dytiacha literatura yak ob'iekt vyvchennia v ukrainskii nauksi kintsia XIX — pochatku XX st. [Children's literature as an object of study in Ukrainian science of the late 19th and early 20th centuries]. Polihrafiia i vydavnycha sprava [Printing and publishing]. 2012. No. 1, pp. 30—38. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2012_1_6 [In Ukrainian].
12. Hrinchenko B. Periodychni vydannia dlia ditei [Periodicals for children] // My i nashi dity. Dytiacha literatura. Mystetstvo. Vykhovannia [We and our children. Children's literature. Art. Education]. New-York; Toronto, 1965. 390 p. [In Ukrainian].
13. Alchevskaia H. D. (comp.) Chto chitat narodu? Kriticheskii ukazatel knig dlia narodnogo i detskago chteniia [What should people read? Critical index of books for folk and children's reading]: in 3 vol. Saint Petersburg, 1884—1906. [In Russian].
14. Kornieieva H. Ukrainska dytiacha knyzhka Skhidnoi Halychyny: istoryko-knyhoznavchyi aspekt (druha polovyna XIX st. — 1939 r.) [Ukrainian children's book of the Eastern Halychyna: historical and area studies aspect (the second half of 19th century — 1939)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2005. 18 p. [In Ukrainian].
15. Petrenko O.V. Dytiacha knyha na terenakh Ukrainy: vydavnychi i statystychno-oblikovy aspekty (druha polovyna XIX st. — pochatok XXI st.) [The children's book on the area of Ukraine: publishing and statistical accounting aspects (the second half of the 19th — the beginning of the 21st centuries)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2021. 22 p. [In Ukrainian].
16. Petrenko O. The Attribution of the Children's Book Publishing Statistics in Ukraine in the Second Half of the 19th and Beginning of the 20th Centuries. Knygotyra. 2020. Vol. 75, pp. 199—217. <https://doi.org/10.15388.Knygotyra.2020.75.66>
17. Vovk O. Postup novoi ukrainskoi dytiachoi literatury u druhii polovyni XIX stolittia [The progress of new Ukrainian children's literature in the second half of the 19th century]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues of humanitarian sciences]. 2012. Vol. 3, No. 36, pp. 281—288. [In Ukrainian].
18. Lototskyi O. Storinky mynuloho [Pages of the past]. Vol. 3. 2nd ed. [S. l.] : Publishing house of Ukrainian Orthodox Church of the USA, 1966. 392 p. [In Ukrainian].
19. Kotsiubynskyi M.M. Zhyttia ukraintsiv po malykh mistakh: z ukrainskoho Podillia 21 zhovtnia 1890 r. [Life of Ukrainians in small towns: from Ukrainian Podillia on October 21, 1890] // Tvory [Works]. Kyiv, 1925. Vol. 5, 328 p. [In Ukrainian].
20. Prykhodko V. Pid sontsem Podillia: spohady [Under the sun of Podillia: memories]. Vol. 1. 4th ed. New-York; Munich, 1967. 183 p. [In Ukrainian].

21. Perederii V.A. Stanovlennia ukrainskoi periodyky dlia ditei (na materialakh zhurnalu "Dzvinok", 1890—1914 rr.) [Formation of Ukrainian periodicals for children (based on the materials of the magazine "Call", 1890—1914)]. Zbirnyk prats naukovo-doslidnoho tsentru periodyky [Collection of works of the research center of periodicals]. Lviv, 1996, 1997. Iss. 3/4, pp. 117—126. [In Ukrainian].

Received on January 12, 2024

Tetiana Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

ORCID 0000-0001-5012-9513

E-mail: urasim@i.ua

UKRAINIAN CHILDREN'S BOOK (1842—1916) IN CONTEXT
OF EUROPEAN PUBLISHING PRACTICES (BY THE EXAMPLE
OF FRENCH PUBLISHING PRACTICES)

The goal of the research. The research aim is to investigate what Ukrainian publishers learned from the innovative publishing practice of French entrepreneurs of the 19th century. **Methodology.** The historical and comparative study was implemented from a methodological point of view. **Scientific novelty.** The development of Ukrainian children's book publishing (1842—1916) is considered in the context of culture-based history focusing on its specific achievements and faults. **Conclusions.** In addition to the objective reasons for the poor development of Ukrainian children's book publishing, the tradition of the populist understanding of the role of books in modern society had a negative meaning. The paternalistic attitude of the nationally conscious intelligentsia towards their own people, and the concentration on national education with an appeal to ethnicity limited the publishing search. Ukrainian publishers have adopted the following publishing practices: a) recognition of a children's book as a separate type of publication with its requirements for its parameters and content; b) organization of publishing a book series; c) transition from providing educational publications to leisure publications; d) transition from moralistic publications with Christian texts to secular book publishing; e) the appearance of propaganda publications for children; f) efforts to diversify the repertoire, in particular at the expense of translated literature, luxurious editions; g) involvement of women as authors and translators; h) availability of periodicals for children. Ignoring European practice led to: a) to the absence of sustainable specialized business and marketing strategies, reliance on the public initiative of nationally conscious intelligentsia; b) neglect of children's periodicals in marketing strategies for educating their readers, pedagogical work with parents and teachers; c) targeting cheap publications; d) weak structuring of the repertoire according to age, focusing on abstract children under 12 years old who did not differ in level of training, gender, or preferences; e) weak genre, thematic, and typological structure of the repertoire; f) neglect of parents as mediators in children's reading.

Key words: Ukrainian children's book, publishing practices, publishing business, book publishing, book culture.